

Ida-Euroopa kirjandus postkoloniaalsest vaatenurgast

Käesolev artikkel uurib, kuidas postkoloniaalsete uuringute paradigmat, mida seni on arendatud eelkõige ingliskeelses kirjandusteoorias, võiks avardada nii, et see hõlmaks ka postsotsialistlike maade kirjandusi. Nii tekiks üks üldine võrdlusraamistik, milles käsitleda Ida-Euroopa kirjandusi, ning samas heidaks selline lähenemine ka uut valgust postkoloniaalsete uuringute enda metodoloogilistele ja ideoloogilistele alustele. Võib tekkida küsimus, milleks sellised suured üldistused ja abstraktsioonid? Ka postkoloniaalse teooria kontekstis on korduvalt vaieldud selle üle, kas see ei ole mitte omamoodi kultuuriimperialism, kui surutakse näiteks india ja nigeeria kirjandus ühtsesse koordinaatsüsteemi ja otsitakse nende sarnasusi, selle asemel et keskenduda kirjanduste ja üksikteoste ainukordsetele omadustele. Mis siis veel rääkida sellest, kui pannakse Euroopa-välise kirjandustega ühte patta juba omavahel nii erineva ajaloo ja traditsioonidega kirjandused nagu näiteks eesti ja poola oma. Küsimus on täiesti õigustatud ja sinne käsitlus ei väida sugugi, nagu ei väärleks kirjandused omaette lähenemist. Samas pole Ida-Euroopa kirjanduste uurimisel praegu kõikjal probleemiks mitte liigsed teoreetilised üldistused, vaid pigem rahvuslik suletus, millest tulenevalt jäävad ühtaegu nähtamatuks nii struktuursed sarnasused ja nende põhjused kui ka tähelepanuväärsed erinevused. Võrdlev käsitlemine laieneb tähendusvälja oluliselt.

Selgitamaks, kuidas postkoloniaalsed uuringud võivad aidata mõtestada Ida-Euroopa kirjandust ja kultuuri, analüüsin kõigepealt postkoloniaalsete uuringute ajaloolisi tagamaid ja teoreetilisi lähtepunkte ning kõrvutan nende arusaamu postkoloniaalsete kirjanduste poetikast Ida-Euroopa kirjandusega. Lõpuks, et tuua paremat näidet sellest, milles seisnevad Ida-Euroopa ja postkoloniaalse kirjanduse sarnasused ja milliseid lisatähendusi võib postkolonialistlik perspektiiv Ida-Euroopa kirjanduste avamisel pakkuda, vaatlen natuke põhjalikumalt mõningaid Ida-Euroopa *Bildungsromane*, võrreldes neid ühelt poolt samasse žanri kuuluvate teostega Lääne-Euroopas ja teiselt poolt postkoloniaalses maailmas.

Postkoloniaalse teooria üldtunnustatud enesemääratlus defineerib seda valdkonnana, mis uurib “koloniseerimise mõjusid kultuuridele ja ühiskondadele”, kusjuures harilikult eeldatakse, et koloniseerija ja koloniseeritav mõjutavad teineteist vastastikku. [1] Tegemist pole ühtse uurimisvaldkonnaga, vaid hulga eriilmeliste ja sageli omavahel vastuolus olevate diskursustega, mis ei tunnista samu teese ega metodoloogiat, kuid on jäänud sellest hoolimata üksteisega seotuks ja on enamasti omavahel dialoogis. Termin

Page 1/10

“postkolonialism” kerkis kõigepealt esile 1960ndail, märkides siis Teisele maailmasõjale järgnenud laialulatusliku dekoloniseerimise perioodi. Nagu näha Ashcrofti jt definitsioonist, on sõna tähendus seejärel märgatavalt avardunud, hõlmates nüüd suurt hulka seoseid “kolonialismivastasusest” “kolonialismi ja kolonialismivastase võitluse uurimiseni”. [2] Enamgi veel, liitel “post-” sõnas postkolonialism on tänapäeval kaks paralleelset tähendust (sageli kasutatakse seda ka ambivalentset): esimene tähendus on otseselt ajaloolis-kronoloogiline

– pärast kolonialismi; teine tähendus on filosoofilisem, märkides vaimset positsiooni, mis ühest küljest on kolonialismi süsteemist distantseerunud ja selle suhtes kriitiline, kuid samal ajal sellega paratamatult seotud (analoogiliselt terminitega postmodernism või postfeminism). Postkolonialismi taotluseks on “arveteõiendamiseks koloniaalse minevikuga”. [3] See “arveteõiendamine” hõlmab kindlasti kolonialismi mentaliteedist lähtuva teadmise ja diskursuste, selle aksioomide, keele ja kategooriate ümbermõtestamist. Niisugune radikaalne ümberhindamisprotsess on ühtlasi moodus, kuidas selgeks mõelda tüüpilised identiteediprobleemid, millega postkoloniaalsetes ühiskondades silmitsi seistakse, kui koloniaalse mineviku ja postmodernse rahvusvahelise tänapäeva vahel orientatsiooni otsivad inimesed püüavad nii kollektiivsel kui individuaalsel tasandil konstrueerida uusi enesenarratiive, mis oleksid ühtaegu kooskõlas nende sügavamate väärtushinnangutega ja samal ajal praktiliselt toimivad ning võimaldaksid neil end kogukonnana uut alustel ümber luua.

Ülaltoodud visand postkoloniaalsest mõttest, millega suurem osa postkolonialismi teoreetikuid nõusse jääksid, jätab valdkonnast mulje kui üsna üldisest raamistikust, mille abil võiks põhimõtteliselt uurida koloniaalset tüüpi võimusuhteid ja nende hilisemaid tagajärgi kus ja millal tahes. [4] Tegelikult on aga väljakujunenud paradigma hulga ahtam ning piirdub eurooplaste ookeanitaguste kolooniate uurimisega, kusjuures enamik uurimistööst on pühendatud endistele Briti kolooniatele. See geograafiline piiritletus ei puuduta ainult uuritavate kaasuste valikut, vaid vormib ka postkolonialismi teoreetilisi aluseid ja üldist maailmapilti. Tänapäeva postkolonialistlike uuringute huviala on kujundanud sellesse suubunud varasemad mõttehoovused, nagu nn *Commonwealth Studies* [Briti Rahvaste Ühenduse uurimine] ja selle tuletid, *negritude*-liikumine ja Edward Saidi teosest “Orientalism” inspiratsiooni saanud käsitlused. Need kolm lähenemist on äärmiselt erinevate suundumustega, kuid sarnanevad selle poolest, et kõik nad käsitlevad Euroopat oma vastaspoolusena ja sellest johtuvalt lihtsustavad ja homogeniseerivad Euroopa-mõistet, sobitamaks seda binaarsesse vastandusse Euroopa/ postkoloniaalne maailm. Taoline homogeniseerimine on üks olulisi tegureid, mis on muutnud Ida-Euroopa omaette kategooriana postkolonialistide jaoks nähtamatuks. Sellel on rida kaugeleulatuvaid tagajärgi: tähelepanu alt jääb välja nii mujalt kui Euroopast lähtunud kolonisatsioon kui ka koloniaalset tüüpi režiimid Euroopa enese piires; millel mõlemal on aga selgeid analoogseid jooni Euroopa ülemerekolonisatsiooni ja selle tagajärgedega. [5]

Kui soovida Ida-Euroopa uurimisel rakendada postkolonialistlikke ideid ja metodoloogiat, on see kindlasti üks olulisemaid sõlmküsimusi, millele tähelepanu pöörata. Praeguses kontekstis keskendun aga sellele, kuidas postkolonialistlik teooria Lääne-Euroopast lähtuva koloniseerimise kogemust käsitledes puudutab ikkagi ka midagi postsotsialistlike Ida-Euroopa maade jaoks väga olulist. Ühel või teisel viisil peavad kõik postkolonialismi harud, kui erinevad need ka ei oleks, arutluse alla võtma Lääne valgustuse

modernsusprojekti ning selle suurte narratiivide väidetava ülimusliku ratsionaalsuse ja universaalsuse. See on vältimatu, et mõista selle projekti mõju ükskõik missugusel spetsiifilisel koloniseeritud alal, selle poliitilisi ja majanduslikke ning kultuurilisi ja psühholoogilisi tagajärgi. Selletaoliste postkoloniaalsete uuringute tulemused ja diagnoosid võivad olla erinevad, kuid nad kõik võimaldavad käsitleda Lääne suuri narratiive relatiivsetena; näeme, et needki on suhtelised, ühed paljude seast, hoolimata sellest et nad on väga edukad võimu koondamisel ja nendega on seega raske võistelda.

Vahe Lääne-Euroopa ja muu maailma vahel, kuhu modernsus imporditi või millele see suurema või väiksema vägivallega peale suruti, väljendub selles, et Lääne-Euroopas sai valgustuse metafüüsikast ainuvõimalik metafüüsika, “normaalne ja loomulik” viis tõlgendada maailma ning inimajalugu selles, luua kaosest stabiilne kosmos, pakkuda etteaimatavat maailma, kus indiviidil on võimalus konstrueerida kindlat terviklikku minapilti ning uskuda oma ratsionaalsusesse ja toimejõusse. Paljudes teistes paikades, kuhu modernsus on tulnud väljastpoolt, kas sõjalise jõuga pealesurutult või muul viisil, on see küll domineeriv, kuid mitte kõikevarjutav diskursus, kuna seda kõigutavad ja destabiliseerivad pidevalt teised, sellega võistlevad teadmise ja ratsionaalsuse vormid. Nende mõjul muutub see diskursus hübriidseks, kuigi teised ei suuda seda ka täielikult endasse sünteesida. Nii ei saa tekkida turvalisuse- ja stabiilsusetunnet – tunnet, et indiviidil on ulatuslik kontroll oma maailma, mina ja tegude üle. Selle asemel kogetakse enesest võõrandumist, kui indiviid järgib (või teeskleb järgivat) pealesurutud norme, saamata neid täielikult loomulikustada; elu maailmas tundub killustunud, puudulik, alaliselt piiripealne. Ülalkirjeldatud sättemust kirjeldatakse postkoloniaalsetes uurimustes sageli postkoloniaalse seisundina, ilmsed on aga struktuursed sarnasused Ida-Euroopa kultuuridega. Ajaloolises perspektiivis pole Ida-Euroopa suhe Lääne modernsusse olnud sugugi probleemitu. Nõukogude kolonisatsioon pole ainus tegur, mis on piirkonnale andnud mitmeid ühisjooni. Tähtis on ka Ida-Euroopa varasem ajalugu: enne Nõukogude kolonisatsiooni olid kõik Ida-Euroopa maad juba läbi teinud varasema koloniseerimise, sageli pikaajalise ja/või korduva. Ükski neist riikidest ei suutnud või ei jõudnud enne kommunistlikku pööret rajada rahuldavat kodumaiselt juurdunud modernsust (ega ka mitte mingisugust mitte-modernset stabiilset ühiskonnakorraldust). [6] Ka Nõukogude marksismi-leninismi võib pidada Lääne modernsusnarratiividest lähtuvaks teleoloogiaks, ehkki ta kujutab endast kahtlemata spetsiifilist Vene kultuuri versiooni sellest. [7] Nagu teame, jäi ka see järjekordne väljastpoolt istutatud mudel Ida-Euroopas võõraks ega juurdunud. Nii on Ida-Euroopa ajaloolisel ja kultuurilisel kujunemisel silmatorkavaid paralleele postkoloniaalseks nimetatavate maadega ning see leiab väljenduse ka Ida-Euroopa ja postkoloniaalsete kultuuride tekstides, ilukirjandustekstid kaasa arvatud.

Olgugi et postkoloniaalsed autorid ja kirjandused ka omavahel suuresti erinevad, leiab postkoloniaalne kirjandusuurimus, et üldistavalt võib siiski rääkida ka “postkoloniaalsest kirjandusest”, viidates tervele reale ühisomadustele, teatud sarnasustele nii teoste ülesehituses kui olulistes teemades ja motiivides, mis johtuvad just kolonisatsiooni kogemusest, mida

läbi mõeldakse ja kirjutatakse. Suur osa järgnevalt kirjeldatavatest ühisomadustest iseloomustab täpselt samavõrd ka Ida-Euroopa kirjandusi. Ashcrofti jt postkoloniaalses kirjandusuurimuses klassikaliseks saanud väljend “impeeriumi kirjanduslik vastulöök” kõneleb paljude postkoloniaalsete tekstide sisulistest

Page 3/10

paraleellidest, problemaatikast, mis puudutab koloniaalvõimu, dekoloniseerimist, metropoli-perifeeria suhteid ja rahvusriigi ülesehitust. See toob aga välja ka sarnasused kujundikasutuses, eelkõige postkoloniaalse kirjanduse üldise suundumuse kasutada “topeldavaid” võtteid: irooniat, allegooriat ja paroodiat, kusjuures tihti kirjutatakse postkoloniaalsest vaatenurgast ümber koloniseeriva kultuuri klassikalisi tekste ning parodeeritakse või kohandatakse selle keskseid kirjandusžanre. [8] Tuntud postkoloniaalne teoreetik Homi K. Bhabha analüüsib lisaks ka õõvastavaid gootilikke motiive postkoloniaalses kirjanduses, mis tihti seostuvad kummaliste kummitavate majadega või üldisemalt tundega, et inimene on oma vahetus keskkonnas ebakindel ja potentsiaalselt mõistetamatute jõudude võimuses, ruumiliselt pidetu, et kodu ei ole kodune. Bhabha räägib ka postkoloniaalse jutustaja spetsiifikast, tema põhimõttelistest raskustest luua sidusat ja “loogilist” narratiivi väärtushinnangute voolavuse ja kultuurilise desorientatsiooni seisundis. [9]

Ülalkirjeldatud postkoloniaalse kirjanduse omadused võivad tunduda suguluses olevat postmodernistliku poetikaga ning tõepoolest, mitmetest juba palju varem eksisteerinud postkoloniaalsetest ideedest sai Läänes enam-vähem mõistetavalt rääkima hakata alles postmodernismi kontekstis.

Postmodernsuse-postkolonialismi seos ei ole aga sugugi lihtne või ühene; siinses kontekstis oluline erinevus on see, et kui ka postkoloniaalsed autorid sarnaselt postmodernistidega näevad maailma tihti ebatervikliku ja mitteteleoloogilisena ning inimsubjekti killustatu ja hübriidsena, siis see nägemus on postkoloniaali jaoks sageli pigem ebamugavust tekitav kui lõbus ja mänguline. [10]

Igatsustunne stabiilsuse järele, mingi küpsust ja korrastatust kehastava müütilise topose järele on tegelikult samuti üks korduvaid motiive postkoloniaalses kirjanduses. See topos võib olla määratletud eri viisil, paigutatud mineviku kuldajastusse või kaasaegsesse Lääne metropoli, “maailma pealinnana” kujuteldavasse Londonisse või Pariisi, kuid jääb igal juhul kättesaamatuks. Keskuse-perifeeria suhete teema on postkoloniaalses kirjanduses üks läbivaid, kuid on tähendusrikas, et metropolid ei suuda tegelikkuses täita nende suhtes hellitatud lootusi ning küpsuse ja korrastatuse poole pürgijad näiteks V. S. Naipauli romaanis “The Mimic Men” või Derek Walcotti “Omeroses” ei pettu mitte ainult kindlates Lääne pealinnades, vaid universaalse maailma-korrastava keskuse idees tervikuna. Mis puudutab nõukogude perioodi Ida-Euroopa kirjandust, siis Moskva ei esine maailma pealinna rollis eriti tihti, kuna ei tähista ihaldusväärset kultuurilist universaali, nii nagu ka kogu Nõukogude kolonisatsioonil puudus Euroopaga võrreldav kultuuriline prestiiž. Siiski tunneb Viivi Luige romaani “Seitsmes rahukevad” minajutustaja väikese tüdrukuna sõjajärgses Eesti külas igatsust

Venemaa, selle suurlinnade, paleede ja lasteaedade järele. Tema ettekujutus viimastest pärineb raadiost ja raamatutest ning ta kujutleb neid tõelise maailmana, maailmana nagu peab, vastandina tema enda majanduslikus kitsikuses ja hirmu all elavale külale, kus kõik on valesti, üldse mitte nii nagu lauludes ja raamatutes, ning mis seetõttu näib irreaalne. Sarnaselt Naipauli ja Walcotti teostele raamib ja problematiseerib täiskasvanud jutustaja hää oma noorema mi?na nägemust.

Metropoli-provintsi teema seos täiskasvanuks saamise ning ühiskonda vastuvõtmisega on keskne *Bildungsroman*'i ehk kujunemisromaanii žanris. See žanr on siinses kontekstis heaks fookuseks, milles Ida-Euroopa teoseid Lääne-Euroopa ja postkoloniaalsetega kõrvutada, sest see tegeleb otseselt indiviidiga modernses ühiskonnas. Inglise ja saksa

Page 4/10

kujunemisromaanii teoreetikud seostavad seda žanri täiskasvanuseisusse initsieerimisega, mis mingis vormis esineb kõigis kultuurides, kuid peale selle spetsiifiliselt Lääne-Euroopa modernsusega ja 18. sajandil muutunud lähenemisega täiskasvanuks saamisele, milles kujunes välja arusaam noorusest kui õpipoisieast. Kujunemisromaanii peategelane, klassikaliselt enamasti mees, otsib oma kohta maailmas ja leiab enda jaoks mingi lahenduse moodsa ühiskonna alusvastanduste, muutuse/traditsiooni ning indiviidi/kollektiivi vahel. Tüüpilises kujunemisromaanis lahkeb noormees kõigepealt kodust, sageli pärast põlvkondadevahelist konflikti; ta suundub laia maailma – tihti reisib provintsist metropoli –, kus kogeb ja õpib palju, areneb ja küpseb indiviidina ning lõpuks lepib ühiskonnaga või vähemalt omandab väljakujunenud hoiaku selle suhtes. Viimaks naaseb ta koju, näitamaks, et on olnud edukas, ja teda tunnustatakse täiskasvanuna, ratsionaalse ja toimejõulise ühiskonnaliikmena. Traditsioonilise kujunemisromaanii poeetika on teleoloogiline ja historitsistlik selles mõttes, et mis iganes juhtub, tuleb lõppude lõpuks peategelasele kasuks, teenides kas otse või kaude tema täiustumist ja progressiivset kulgu maailmas. [11] Kujunemisromaanii klassikalised näited on Goethe “Wilhelm Meisteri õpiaastad”, Dickensi “Suured lootused” ja Brontë “Jane Eyre”, kuid žanr ei ole sugugi surnud, hilisemate versioonide hulka kuuluvad tuntud nõukogude kujunemisromaan Nikolai Ostrovski “Kuidas karastus teras” (1932-1934), Heinrich Bölli “Varaste aastate leib” (1955) või David Lodge'i “Paradiisiuudised” (1991).

Valgustusliku ja romantilise suure narratiivi negatiivsed variatsioonid, näiteks kriitilised edulood, kus peategelane hakkab küüniliselt suhtuma süsteemi, mille raames ta on tõusnud, järgivad siiski ikka sedasama arengu, küpsemise ja maailmavaateline konsolideerumise struktuuri.

Postkoloniaalses maailmas on niisugune lõpuleviidud *Bildung*, kujunemisprotsess, pea võimatu, sest kangelastel tuleb oma identiteeti otsida keskkonnas, kus puudub stabiilsus ja püsivus, kus valitsevad skisofreeniliselt lõhestunud väärtussüsteemid või mis on pidevas liikumises ja muutumises. Kujunemisromaanii teisenemist postkoloniaalsetes ühiskondades väljaspool Euroopat on postkoloniaalsed kriitikud ka uurinud. Alfred Lopez loeb sügavuti Jamaica ja Lõuna-Aafrika romaane, mille rassiliselt lõhestunud maailmad peegelduvad kangelaste ja kangelannade mitmel moel lõhestunud teadvustes,

kes (siin on paralleel postsotsialistliku kirjandusega) sageli väljendavad oma protesti erootilise vabamõtlemise ja n-õ normist kõrvalekaldumise kaudu. [12] Wangari wa Nyatetu-Waigwa on kirjutanud teedrajava uurimuse prantsuskeelseist Aafrika romaanidest, mida ta antropoloog Victor Turneri teooriaile toetudes nimetab liminaalseteks romaanideks. Nende kangelased jõuavad küll initsiatsioonifaasi, kuid jäävad sinna pidama ega jõua romaani vältel iialgi täiskasvanuks saamiseni. [13]

Kui võrrelda Ida-Euroopa kujunemisenarratiive Lääne-Euroopa ja postkoloniaalsete žanrinäidetega, siis peategelase elusihid ja tegevuskeskkond ning realistlikud detailid sarnanevad neis tihti rohkem klassikaliste Euroopa tekstidega kui “eksootiliste” romaanidega. Kuid inimese kohaotsingute kujutamise struktuursed võtted, samuti jutustamisstrateegiad, eriti identiteedi konstrueerimise mehhanismid, mida minajutustajatest peategelased kasutavad, haakuvad enam kujunemisromaanide postkoloniaalse paradigmaga ning väga viljakaks võiksid osutuda nende kõrvutused Jean Rhysi, V. S. Naipauli või Salmon Rushdie jutustamistehnikatega või vaatlemine mainitud Aafrika romaanide ja nende teoreetiliste käsitluste kontekstis. Kujukas näide idaeuroopalikust kuju-nemisenarratiivist on Czesław Miłosz “kujunemisluuletus” “Möödudes Rue Descartes’ist” [14], sest see koondab tihendatult rea

Page 5/10

olulisi motiive, mida järgnevalt käsitletavat romaanid pikemalt lahti kirjutavad. Tegemist on tüüpilise kujunemisromaaniliku looga noormehest, kes lahkeb provintsist ja suundub metropoli, universaalse modernsuse silmipimestavasse ideaali. Antud juhul pole aga tegu rännuga lihtsalt metropoli, vaid rännuga võõramaisesse metropoli. Universaalsuse võõramaisust pole lihtne eirata, puudub terviklikku mina kujundada aitav “vajalik illusioon”, et modernses ühiskonnas täiskasvanuks saamine on mingiski mõttes sidus ja järjepidev teekond. Võõra maailmaga kohanemist ei kujutata kasvamisena indiviidi varemomandatud väärtuste raames; tegemist pole evolutsiooni, vaid täieliku katkestuse või revolutsiooniga. Sellise *Bildung*’i järel pole peategelasel enam võimalik naasta koju õiguspärase reformijana; kui minna tagasi uue põlvkonna muudatuste käivitajana, peab seda tegema revolutsionäärina. Luuletuse lõpuosa tõdeb pettumist universalistlikus projektis – idees, et eksisteerib “maailma pealinn”, üks ja ainus paik, kus saab jõuda modernsuse, täiskasvanustatuse ja terviklikkuseni. Sellele vastandub nüüd hoopis teistsugune maailmanägemus – maailm on paik, kus moraalse väärtusega keskmel on lõpmatult palju. Tagasipöördumine koduse maailmakorra juurde on siiski korvamatult rikutud süü- ja kaotusetundest, mis on koondunud nastiku tapmise motiivi. Kibedustunne luuletuses on palju sügavam kui üksnes pettumine prantsuse ideedes. Peategelane on oma kodukultuuri sakraalse aksioloogia vastu parandamatult eksinud ja leiab end lõhutatud maailmast. Kui Lääne-Euroopa kujunemisromaanide tüüpiline finaali toob nähtavale elu varjatud korrastatuse või terviklikkuse, siis Ida-Euroopa romaan jäädvustab kulgemist korrastatud elu poole, mida sageli tajutakse eksisteerivat “kusagil mujal”, kuid järgmise sammuna kinnitatakse taas skepsist sellise korra olemasolu suhtes või vähemalt skepsist selle saavutamise võimalikkuse

suhtes. See Ida-Euroopa kujunemisromaani narratiivide trajektoor ühtib nende Euroopa-välise postkoloniaalse vastega. Just sedasama väidab ka “Möödudes Rue Descartes’ist”, kus Saigoni ja Marrakechi mainitakse ühes hingetõmbes Vilniuse ja Bukarestiga, ning selle teekonna sarnasus eespoolmainitud postkoloniaalsete teostega “The Mimic Men” ja “Omeros” on ilmne, ehkki viimastel juhtudel on metropoliks London, mitte Pariis.

Tuleb ka rõhutada, et sellise teekonna läbinu ideaalid ja pettumused ei sulandu sünteesis, noore peategelase idealism ei asendu realistliku vaatega elule, nagu võiks juhtuda Lääne- Euroopa kujunemisromaanis, vaid narratiivi jäävad kummitama killustumise-, süü-, kaotuse- ja vihatunne. Ida-Euroopa isikunarratiivides väljendub üldiselt suur psühholoogiline pinge, mis tekib elust võimaluseta konstrueerita koherentne “mina”, sidudes seda ebaküpsuse ja puudulikkusetundega ning jõuetusega kohaneda maailmaga, mis näib olevat samamoodi voolamises ja pidetu. Vastupanustrategiais rakendatakse kas ironiat või enesehaletsust või kõige sagedamini mõlema kombinatsiooni. Witold Gombrowiczi 1937. aastal kirjutatud anti-kujunemisromaan “Ferdydyrke” väljendab peaaegu kõiki ülalkirjeldatud motiive ja tundmusi. [15] Minajutustaja on täiskasvanud kirjanik, kelle teda patroneeriv professor muudab koolipoisiks ja kes vähehaaval lepib selle rolliga. Poola käsitlustraditsioonis on romaani tavaliselt loetud kui lugu allakäigust võõramaise ikke all, kuid tegemist on palju ambitsioonikama ja keerukama teosega. Nagu jutustaja meile mõista annab, pole inimesed, keda raamatus peetakse küpsteks täiskasvanuteks, temast endast sugugi nii erinevad – nad kõik osalevad pidevalt mitmesugustes kummalistes mängudes ja rituaalides, et voolavas maailmas konstrueerida ja konsolideerida oma identiteeti, ainult erinevalt jutustajast ei

Page 6/10

paista nad seda analüüsivat ega sellest teadlikud olevad.

“Ferdydyrke” dramatiseerib tüüpilisi moodsaid vastandipaare nagu autentsus/mitteautentsus, traditsioon/muutumine, täiskasvanuiga/teismeliseiga, ja teeb seda omaenda kehtestatud tingimustel, tuues esile nende ritualiseeritud vastasmõju ja interaktsiooni. Pole sugugi üllatav, et romaani on viimasel ajal nimetatud postmodernistlikuks, kuid selle postmodernistlikke jooni võib tõlgendada kui humoorikat, kuid väga sügavat ja filosoofilist “mittelääneeuroopaliku” elukogemuse kirjeldust, sellise elu kirjeldust, kus pole usku suurtesse narratiividesse – ja “Ferdydyrke’i” puhul ka mitte kurbust nende puudumise pärast.

Milan Kundera Kesk-Euroopa Nõukogude perioodi kirjeldav kunstnikuromaan “Elu on kusagil mujal” (1974) [16] on traditsioonilist kunstniku kujunemist kujutava romaani paroodia ja romantilise maailmapildi raevukalt sarkastiline kujutus. Kunstnikufiguur Jaromil ei suuda saavutada küpsust ega rebida end lahti domineerivast emast, kes juba enne poisi sündi ära otsustas, et temast peab saama suur poeet. Jaromili piinab pidev rahulolematuse ja hirm, et tõeline, autentne elu on kusagil mujal. Otsides pidet ja heroilist sihti peadpööritava kiirusega muutuvast ühiskonnas, viskub ta kommunistliku revolutsiooni seiklusesse ja lõpuks saab temast julgeoleku kaastöötaja. Roman lõpeb paroodilise versiooniga kujunemisromaani küpse kangelase

kojupöördumisest: Jaromil sureb lõpuks ema käte vahel tühisesse külmetushaigusesse. Kundera jaoks kujutab romantismi nartsissistlik ning maailma terviklikkust ja suuri narratiive ihaldav elutunne endast ülimat ebaküpsust, mis võrdub ihaga pöörduda tagasi emaüska.

Emil Tode romaani "Piiririik" (1993) [17] peategelane ja jutustaja on prantsuse luule tõlkija; temast saab veel üks noor idaeurooplane, kes suundub Pariisi, Mi?oszi "maailma pealinna", et näha, "kuidas on, kui ollakse inimene ja elatakse elu" (lk 131). Seekord on tegu 1990ndate alguse Pariisiga, kus Universaalse Tsivilisatsiooni Tippu kehastab healuriik. Teised universaalsed tõekspidamissüsteemid näivad olevat kuhtunud ja kui lääne-eurooplasest tegelane sügavama innuta kaebab ajaloo kadumise üle, tajub postsotsialistlikku päritolu jutustaja igasugust suurtähest ajalugu kui potentsiaalselt apokalüptilist ning see määratlus tekitab temas vaid ebamugavust. Jutustaja on piiripealne figuur – rändaja, kes liigub omaenda jutustuse poolt esilemanatud aegruumide piiridel ja ning jääb tihti ükskõik kummalt poolt piiri vaadatuna marginaalseks ja nähtamatuks. Fragmentaarne narratiiv põimib motiive Pariisi metroost eelmodernsete ja varamodernsete talumaastikega ning Nõukogude tehaste ja paneelelamutega. Selleks et teda ei koheldaks nagu surnu sugulast (85), teeskleb jutustaja korduvalt (ja edukalt), et on rootslane. Kuid ta nimetuks jääv päritoluma pöördub tagasi ootamatutes mälu-piltides ja proustilikes aistingutes ning valitseb jutustaja tihtilugu väga eredaid unenägusid ja painajaid. Just see pooleldi allasurutud mälestuste- ja tunnetekoorem ajendab lõppkokkuvõttes süžee keskmes peituvat mõrvaloo.

Surm kui lõplik piiride ületamine figureerib "Piiririigis" pidevalt. Jutustaja ütleb, et seal, kust ta tuleb, "on surm suur ahvatlus" (lk 11); Ida-Euroopa on rida "vaeseid ja pimedaid riike, kes nutavad võimetult taga oma surnultsündinud ajalugu" (lk 12) ning Pariis on võib-olla sama surnud, kuid mumifitseeritud, ja näeb seetõttu parem välja. Vastukaalu surmale, mumifitseerumisele, unustamisele ja enese lõplikule kaotamisele fragmenteerituses pakub narrativeerimisvõime, suutelisus jutustada oma lugu. Enamiku "Piiririigist" moodustav mina-jutustus on kirjutatud jutustaja kujuteldavale Teisele

Page 7/10

nimega Angelo. Lugeja "näeb" jutustajat esmakordselt siis, kui Angelo ütleb talle: "Sul on imelikud silmad, sa nagu jälgiksid maailma. Sa pole vist prantslane?" (lk 5). Nii loob jutustaja Angelo, Angelo aga loob omakorda jutustaja, isegi kui jutustaja identiteet on väljendatav ainult osaliselt ja eituste kaudu.

Kõiki vaadeldud teoseid seob rida sarnaseid motiive ja ideid. Lääne-Euroopa kujunemisromaanide jaoks enesestmõistetav legitiimne teekond täiskasvanuseisusse on tajutavalt võõras ja eeldab võõrandumist "kodust". Peategelase nooruslikud unelmad teekonnast, mis viiks "kusagil mujal" asuva tõelise elu juurde, toovad alati kaasa sügava pettumuse. Maailma ja iseennast tajutakse fragmentaarse ning pidevalt muutuvana ja pidetuna, sest kangelas legitiimne toimejõud on piiratud ja stiliseeritud Teine ei tunnusta teda. Nende ajalisel ja ruumilisel muidu üksteisest nii kaugel seisvate teoste vahel on

teatud sarnasus ka selles osas, kuidas need kirjeldatud elukogemust kontseptualiseerivad ja mõtestavad. Nad kõik – Gombrowiczi inimlik komöödia identiteedi konstrueerimise mehhanismidest, Kundera mürgisus romantismi suurte narratiivide arvel, Miłoszi ja Tode hübriidsed ning päralejõudmiseta elulood – eitavad mingil moel valgustuse ja romantismi historitsistlikku eneseteostuse mudelit. Kui keegi neis teostes suudabki konstrueerida koherentse loo oma elust, siis juhtub see erinevate väikeste narratiivide pingelise kokkurääkimise tulemusena, mitte aga ühe suure narratiivi teleoloogilise avastamisena. Need tunnused tekitavadki perekondliku sarnasuse Ida- Euroopa ja postkoloniaalsete kultuuride arusaamade vahel *Bildungist*.

Märkused

1. B. Ashcroft jt., *Key-Concepts in Post-Colonial Studies*. London, 1998, lk 186.
  2. Diana Brydoni sissejuhatus kogumikule: *Postcolonialism: Critical Concepts in Literary and Cultural Studies*. Toim. D. Brydon. London, 2000, lk 1-27.
  3. A. J. Lopez, *Posts and Pasts: a theory of postcolonialism*. New York, 2001, lk 7.
  4. Ka Anne McClintocki kolonialismi-definitsioon, mida postkoloniaalsete uuringute teatmeteostes tihti kasutatakse, on täiesti üldine: "Kolonialism on teise geopoliitilise territooriumi omandamine ja ekspuuteerimine, millega kaasneb plaanipärane sekkumine selle valitsuskorraldusse ja kultuuri". Vt näiteks P. Childs ja P. Williams, *An Introduction to Post-Colonial Theory*. New York, 1997.
  5. Iirimaa on veel üks niisugune juhtum. Iiri kirjanduse ja kultuuri uurijad on juba mõnda aega postkoloniaalset teooriat laialdaselt kasutanud, aga alles kõige viimasel ajal on hakatud sellest tegema üldisemaid järeldusi.
  6. Vt. G. Schöpfliin, *Rahvus, moodsus, demokraatia*. Käesolevas *Vikerkaares*.
- Page 8/10
7. E. M. Thompson, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, 2000.
  8. B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London, 1989.
  9. Bhabha kasutab Sigmund Freudi terminit *das Unheimliche*. H. K. Bhabha, "Representation and the Colonial Text: A Critical Exploration Of Some Forms Of Mimeticism". Rmt-s: *The Theory Of Reading*. Toim. F. Gloversmith. Brighton, 1984, lk 93-120.
  10. Siiski peab rõhutama, et suur osa postkolonialismiteoreetikuid ei näe hübriidsuses mitte kahetsusväärset puudust, vaid loomingulisuse ja innovatsiooni lätet, vt nt H. K. Bhabha, *The Location of Culture*. London, 1997, lk 219. David Lloyd kahetseb Iiri kontekstis, et liiga õnnestunud dekoloniseerimine ei too kaasa mitte üksnes turvatunde, vaid ka stagnaerumise ja loomingulisuse kokkukuivamise, vt D. Lloyd, *Anomalous States: Irish Writing and the Post-Colonial Moment*. Durham, 1993.

11. M. S w a l e s, *The German Bildungsroman from Wieland to Hesse*. Princeton, 1978. 12. A. J. L o p e z, *Posts and Pasts: a theory of postcolonialism*. New York, 2001.

13. W. N y a t e t u - W a i g w a, *The Liminal Novel: Studies In the Francophone-African Novel As Bildungsroman*. New York, 1996.

14. Cz. M i l o s z, "Bypassing Rue Descartes". Rmt-s: *The Separate Notebooks*. New York, 1984. Vt lisa.

Möödudes Rue Descartes'ist

Laskusin Seine'i poole, ujeda rändurina,
noore barbarina, kes äsja maailma pealinna saabund.

Meid oli palju, lasist ja Kolozsv̄irist, Vilnost ja Bukarestist, Saigonist ja Marrakechist, häbenesime koduseid kombeid,

millest siin ei tohtind keegi kuulda:

teenrite kohaleplaksutamine, paljasjalgsed tüdrukud tõttavad tuppä,
toidu jagamine loitsusõnade saatel, pererahva ja majuliste ühispalved.

Olin jätnud maha udused provintsid, astusin, pimestunud ja ihalev, üldisesse.

Oige varsti olid paljud lasist ja Kolozsv̄irist või Saigonist või Marrakechist tapetud, sest tahtsid hävitada koduseid kombeid.

Oige varsti võtsid nende kaaslased võimu, et tappa üldiste kaunite ideede nimel.

Page 9/10

Vahepeal aga see linn elas oma loomu järgi, kahises pimedas kurgunaerust, küpsetas pikki saiu ja kallas savikannu veini, ostis turult kala, sidrunit ja küüslauku, ükskõikne au ja häbi, suuruse ja kuulsuse vastu, sest nii oli alati elatud, ja muutus monumentideks, mis kujutasid kes teab keda, vaevukuuldavaiks aariaiks ja kõnekäändudeks.

Jälle ma nõjatun vastu kaldepealse karedat graniiti,

nagu oleksin saanud tagasi rännakuilt allmaailma

ning äkitselt näinud aastaegade pöörleva ratta valgel,

kuhu on impeeriumid langenud ja et kunagi elanud on nüüd surnud.

Maailmal ei ole pealinna, ei siin ega mujal

hävitatud kombed on taas tõstetud oma pisikuulsuse sisse ja ma tean, et inimpõlvede aeg pole selline nagu maa aeg.

Kuid mu rasketest pattudest on mul kõige selgemalt meeles, kuidas ühel päeval jõe kaldal metsarajal käies

virutasin kiviga rohu sisse keerdunud nastiku pihta.

Ja see, mida elu tõi, oli õiglane karistus,

mis varem või hiljem jõuab iga taburikkujani.

Inglise keele kaudu tõlkinud MV

15. W. G o m b r o w i c z, *Three novels: Ferdydyrke, Pornografia, Cosmos*. New York, 1978.

16. M. K u n d e r a, *Life Is Elsewhere*. New York, 1974. 17. E. T o d e, *Piiririik*. Tallinn, 1993.